

BATI ANADOLU'DA İHRACAT İÇİN PAMUK ÜRETİMİ (1860-1870)

Fatih DAMLIBAĞ*

ÖZET

Tarihsel süreçte önemli bir pamuk ve pamuklu dokuma üreticisi olan Batı Anadolu, Sanayi Devrimi'nin getirdiği makineleşme ve başta İngiltere olmak üzere sertleşen Avrupa rekabeti yüzünden bu özelliğini 19. yüzyılın başlarında kaybetti. Bölgenin pamuk üretimi yerel ihtiyaçları ancak karşılayacak düzeye kadar indi. Bu çalışma Amerikan İç Savaşı'nın İngiliz pamuklu dokuma sanayisini hammadde krizine soktuğu 1860-1870 tarihleri arasında kapsamaktadır. Bu kriz ortamını bölgenin ve Osmanlı Devleti'nin nasıl karşıladığı ve nasıl değerlendirdiği incelenecektir. Bu savaşın başladığı sırada İngiliz pamuklu dokuma sanayi hammadde ihtiyacının % 80'ini ABD'den karşılamaktaydı. Ham maddenin çok yüksek oranda bir kaynaktan gelmesinden endişelenen bir grup pamuk fabrikatörü, 1857'de Manchester Pamuk Tedarik Birliğini (MCSA) kurmuştu. Savaş ham madde sevkiyatını durdurunca, birlik bu duruma bir çözüm bulmak istedi. MCSA pamuk üretimini arttırmak için Batı Anadolu'nun da aralarında bulunduğu birçok bölge ve ülkede faaliyetlerde bulundu.

* İstanbul Üniversitesi, SBE, İktisat Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

Birlik Batı Anadolu'daki çiftçilere zirai eğitim ve alet desteği vermektedir. Bölgedeki üreticiler ise ABD'nin piyasadan çekilmesinin sebep olduğu pamuk fiyatlarındaki büyük artışla beraber, yoğun bir pamuk üretimine başladılar. 1861'de 6000 balya olan bölgenin pamuk üretimi, iki sene sonra on katı artış gösterdi. Üretim büyük çoğunluğu İngiltere'ye ihraç edilmekteydi. Osmanlı Devleti ise üreticilere kolaylık sağlamak için önce Mısır'dan, sonraları Amerika'dan pamuk tohumu getirtilip, dağıttı. Ayrıca pamuk üreticilerine vergi konusunda bazı kolaylıklar getirildi. 1861'de imzalanan gümrük antlaşması pamuk üzerindeki vergiyi iki sene içinde % 8'den % 2'ye düşürdü. Sonuç olarak 1860-1870 dönemini kapsayan bu zaman dilimi içinde İngiltere'nin yoğun çabası ve Osmanlı Devleti'nin bazı teşvikleriyle bölge yeniden dış pazar için pamuk üretimine başlamıştır. Fakat bu üretim artık bitmiş ürün değil hammadde ağırlıklıydı.

Anahtar Kelimeler: Pamuk, İhracat, Manchester Pamuk Tedarik Birliği, Zirai Devlet Yardımı.

ABSTRACT

COTTON PRODUCTION FOR EXPORT IN WESTERN ANATOLIA (1860-1870)

During historical process, Western Anatolia was an important cotton and cotton textile producer. In the beginning of 19th century, this region lost its special feature with the machination of Industrial Revolution and dense European competition especially English one. Cotton production of the region reduced a level which barely met the local need. This paper covered a period between 1860 to 1870 in which American Civil War inserted English cotton textile industry in a raw material crisis. In this paper, how region and Ottoman Empire responded and benefited from this crisis was researched. When the war began, English textile industry met the 80% of its raw material need from USA. Heavily dependence of one source for raw material worried a group of cotton factory owners and they founded Manchester Cotton Supply Association in 1857. When the war stopped the transportation of raw material, association wanted to find a solution for this situation. Then, MCSA organized many activities in different countries to raise

cotton production. Association gave agricultural education and machinery support to cotton producers in the region. Cotton producers of the region began dense cotton production, because of high cotton prices stemmed from the withdrawal of USA from market. There was 6000 bales cotton production in 1861, two years later it rose ten times. Much of the production was exported to England. Ottoman State brought cotton seed from first Egypt, and later USA to distribute cotton farmers. In addition, the cotton producers were received some tax exemptions. Custom treaty of 1861 would result a decrease in tax ratio from 8% to 2% . As a result, in the 1860-1870 Western Anatolia restarted cotton production for importing with the dense efforts of England and some incentives from Ottoman State. But from now on this production mainly consisted of raw materials not finished products.

Key Words: Cotton, Export, Manchester Cotton Supply Association, Agricultural State Support.

GİRİŞ

Pamuğun dünya piyasalarında hâkimiyet kazanıp, tüm dünya ticaretinde en önemli seviyeye ulaşması Sanayi Devrimi'yle beraber gerçekleşmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi, öncelikle üretim sürecindeki enerji kaynaklarını insan ve hayvan gücünden makine gücüne çevirmiştir. Üretim biçimini ise ustacıktan, fabrika işçisine döndürmüştür. Ayrıca Sanayi Devrimi, üretim süreçlerinden alınan ürün miktarlarını; daha önce hayal bile edilemeyecek seviyelere çıkarmıştır.¹

Sanayi Devrimi'nin itici gücünü dokuma sektörü meydana getirmiştir. Çünkü çeşitleri ve aktörleri değişmekle birlikte, 19. yüzyılın sonlarına kadar tekstilin uluslararası ticaretteki payı yüzde ellilerin altına pek düşmemiştir. Pazarın bu derece büyük olması Sanayi Devrimi sürecindeki birçok icadın da tetikleyicisi olmuştur. 18. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren iplik yapma ve kumaş dokuma alanında icatlar birbirini takip etmiştir. Sürecin sonunda 1813 İngiltere'sinde 3000

¹ Eric HOBBSBAWN, *The Age of Revolution 1789–1848*, Abacus, Londra, 2002, s. 44.

civarında buhar gücüyle çalışan dokuma tezgâhı faaliyete geçmişti. Bu rakam yirmi yıl sonra 100.000 gibi bir rakama ulaştı. Dokuma sektörü artık buhar gücüyle çalışmaktaydı.² Sektördeki makineleşme pamuk tüketiminde hızlı bir artış sağladı. Pamuklu ürünlerin fiyatında büyük azalmalara sebebiyet verdi. Böylelikle pamuk yün, ipek ve ketenin yerine geçti.

Yalnız bu büyük sanayinin hammadde ihtiyacını karşılamak için, yoğun bir pamuk arzı lazımdı. Tabiat şartları gereği bunu kendi içinden temin edemeyen İngiltere, bu ihtiyacını dışarıdan karşılamak zorundaydı. Bu ihtiyacı ise Eli Whitney'nin 1793'te bulduğu ham pamuğun lifleriyle çekirdeğini birbirinden ayıran çırcır makinesi gidermiştir. Bu yeni icat ABD'nin güneyindeki köle iş gücüyle birleşince, yoğun bir pamuk üretimi başlamıştır. 1840'lara gelince ABD dünya pamuk ihtiyacının % 75'ini karşılamaya başlamıştır. Talebi doğuran Sanayi Devrimi'nden sonra arz da ABD'nin güney eyaletleri tarafından sağlanınca, pamuk ve pamuklu dokuma sanayi bütün dünyadaki uluslararası ticareti hâkimiyeti altına almayı başarmıştır.

İngiltere pamuklu dokuma konusundaki bu pazar başarısını, geniş sömürge ağını denizciliğe verdiği önemle birleştirerek elde etmiştir. Bu İngiliz üreticilerinin hem hammadde kaynaklarına ulaşımını kolaylaştırmış, hem de yeni pazarlar bulmasını sağlamıştır. Çünkü yaklaşık olarak 1810 ile 1820 tarihleri arasında endüstriyel gelişimini tamamlayan İngiltere, ilk iş olarak Avrupa piyasasına girmeye çalışmıştır. Fakat İngiltere, endüstriyel gelişimlerini henüz tamamlayamamış diğer Avrupalı devletler tarafından engellenmiştir. İngiltere'nin yoğun mal arzı karşısında Almanya başta olmak üzere diğer Avrupa devletleri, gümrük duvarlarıyla kendi üreticilerini koruma altına aldılar. Bunun üzerine İngiltere'nin Avrupa dışına açılmaktan başka çaresi kalmadı. Nitekim onlar da bu gaye için 1830'lardan 1850'lere kadar Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok ülkede, ya antlaşmak suretiyle ya da silah zoruyla, pek çok ticaret antlaşması yaptılar. Osmanlı Devleti'yle 1838'de Balta Limanı, Çin'le 1842'de, Fas'la

² Hugh G. CLELAND, "Industrial Revolution", *The Encyclopedia Americana International Edition*, C: 15, Grolier Incorporated, New York, 1993, s. 124.

1856'da serbest ticaret antlaşmaları yaptılar.³ Ayrıca dünyadaki pamuklu dokumacıların yerini almak için, İngiltere çok akılcı ekonomi politikaları geliştirmiştir. Girdikleri her pazar fiyat, kalite ve talep bakımından bazen firmaların gönderdikleri ticaret ajanları, bazen de konsololar tarafından dikkatlice izlenmiş, ölçülmüş; ticaret ve sanayi stratejileri ona göre ayarlanmıştır.⁴

Fakat başarılı bir şekilde gelişen ve sürekli büyüyen bu sanayi, 1861 Amerikan İç Savaşı'nın patlak vermesiyle büyük bir krize girmiştir. Hammadde ihtiyacının en az dörtte üçünü karşılayan ABD'nin savaş halinde olması, İngiliz pamuklu dokuma sanayisine yeni kaynaklar bulma zorunluluğu getirmiştir. Onlar da bu gayeyle pamuk üretimini kısa sürede arttırabilecekleri yerler aramaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti bu konuda ilk dikkati çeken ülkelerden olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti üç sebepten dolayı önemli bir hammadde kaynağı olma potansiyeline sahipti. Öncelikle her ne kadar 19. yüzyılın başından itibaren önemini büyük ölçüde kaybetmiş olsa da, Osmanlı Devleti'nin pamuk yetiştiriciliği ve pamuklu dokuma konusunda önemli bir tarihsel geçmişi vardı. Osmanlı pamuğu ve pamuklu ürünleri 17. ve 18. yüzyıllarda özellikle Doğu Avrupa'da önemli bir pazar payına sahipti. İkinci olarak Osmanlı Devleti'nin iklim yapısı pamuk yetiştirmek için çok uygundu. Son olarak da Osmanlı Devleti'nin hatırı sayılır büyüklükteki nüfusu, İngiliz dokuma sanayine gerekli olan hammaddeyi kısa sürede sağlama potansiyeline sahipti.

1) MANCHESTER PAMUK TEDARİK BİRLİĞİ'NİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ FAALİYETLERİ

Tabiat şartları gereği, hammadde temini konusunda İngiliz pamuklu dokuma sanayi tamamen dışa bağımlıydı. Bu durum karşısında Lancashire'lı fabrikatörler, kesintisiz ham pamuk arzı

³ Charles ISSAWI, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Columbia University Press, New York, 1982, s. 19.

⁴ Halil İNALCIK, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II Özel Sayısı*, Ankara 1979-1980, s. 54.

konusunda endişeleniyorlardı. 1857'de Manchester Cotton Supply Association- Manchester Pamuk Tedarik Birliği (MCSA)⁵ bu endişeyle kuruldu. MCSA'nın kurulmasının ana fikri, Lancashire'ın hammadde için Amerikan arzına tehlikeli bir şekilde ve yüksek oranlarda bağımlı olmasıydı. 19. yüzyılın başlarında ABD, Brezilya ve Batı Hint Adaları'nın yerine İngiltere'nin baş pamuk sağlayıcısı olmuştur. 1806-10 yıllarında ABD pamuğu İngiliz pamuk ithalinde oran olarak % 53,1'e ulaşmıştı. 20 yıl sonra bu rakam % 74,5'e yükseldi. Yükselmeye devam eden bu oran 1846-50 yılları arasında % 81,1 gibi bir rakama ulaştı. Bu yüksek oran da gösteriyor ki Lancashire'lı çoğu üreticinin ana endişesi hammadde kaynaklarını çeşitlendirmekten çok, ürettiklerine yeni pazarlar bulmaktı. MCSA ise değişik ülkelerde pamuk üretimini yaygınlaştırmanın yollarını arıyordu.⁶ Fakat MCSA her ne kadar çalışmalarına daha önceden başlamış olsa da, 1861'deki Amerikan İç Savaşı'nın sebep olduğu pamuk kıtlığına kadar çalışmalarına çok yoğun bir destek bulamadı.

MCSA Osmanlı Devleti'nde öncelikle pamuk üretiminin potansiyelini öğrenmeye karar verdi. 1857'de İngiliz dışişleri vasıtasıyla İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki bütün diplomatik merkezlerine birer anket gönderdi. Bu ankette konsololara bölgelerindeki pamuk üretimi ve bölgelerinin üretim potansiyeli sorulmaktaydı. En çok umut vaat eden cevaplardan birisi İzmir'den geldi. İzmir konsolosu raporunda, yok olmaya yüz tutan pamuk üretiminin büyük gelişme potansiyeli olduğundan bahsetmekteydi. Yalnız üreticilere Amerikan tohumu sağlanmalı ve onlara teknik bilgi desteği de verilmeliydi. Konsolos raporunda hali hazırda deveyle yapılan taşımacılıktan da bahsetmiş olup, ulaştırmaya önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Yeni başlanan İzmir-Aydın demiryolu pamuk üretiminin yaygınlaşmasında çok büyük bir öneme sahipti ve mutlaka desteklenmeliydi. Bölgede sulamaya genellikle pek ihtiyaç duyulmamaktaydı. Çünkü ziraattaki tüm olumsuz şartlara rağmen dönüm başına mahsul 500 paund temiz pamuğun altına düşmemekteydi. Bölgenin ham pamuk işleme teknikleri de çok ilkelidi.

⁵ Bundan sonra MCSA olarak gösterilecektir.

⁶ Orhan KURMUŞ, "The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire", *The Ottoman Empire and the World Economy*, (Ed.Huri İnan İslamoğlu) Cambridge University Press, Cambridge 2004, s.160-161.

Bölgede bir tane bile çırcır makinesi yoktu. El silindirleriyle bir adam günde en fazla yedi paund pamuk temizleyebiliyordu. Balyaların preslenmesi ise ancak ayak gücüyle yapılabilmekteydi. Raporu umut verici bulan MCSA Osmanlı Devleti'nde faaliyette bulunmaya karar verdi.⁷

İzmir'deki konsolosun olumlu raporundan sonra, MCSA Carlton adında bir memurunu Osmanlı Devleti'ne gönderdi. Bu memur ilk olarak pamuk yetiştirmeye uygun yerleri tespit etmek ve buralarda araştırma yapmak için Osmanlı Devleti'nden 12 Nisan 1858 tarihinde izin istedi. Kendisi için ayrıca gittiği mahallere birer tavsiye mektubu gönderilmesini talep etmekteydi. Meclis-i nafıada yapılan görüşmeler neticesinde Carlton'ın talebi olumlu karşılanmıştır. Carlton Osmanlı Devleti içerisinde istediği her yerde araştırma yapabiliyordu. MCSA ülke içerisinde bedava Amerikan pamuk tohumu dağıtacaktı. Çünkü bu tohum çiftçiler arasında bilinip tanınmıyordu. Tohumun adı renginden dolayı pembeydi. Yalnız 5 Mayıs 1858 tarihinde nafia meclisi bu izni verirken, ne şimdi ne de daha sonra köylüden hiç bir bedel istenmemesini şart koşuyordu. Zaten MCSA'nın hedefi de Amerikan pamuk türünü yaymak olduğundan, bu şart hemen kabul edildi. Carlton'un inceleme yaptığı yerler Selanik, Girit, Kastamonu, Bursa, Aydın, Karaman, Bozok, Sivas, Tırnova, Erzurum, Musul, Güney Doğu Anadolu, Harput, Halep, Sayda, Şam, Bağdat, Trablus, Tunus ve Akdeniz adalarıydı.⁸

Bu faaliyetlerini daha ileri seviyelere taşımak isteyen MCSA, W. Sandford adındaki bir uzmanını da Osmanlı Devleti'ne gönderdi. Sandford raporunda pamuk üretiminin İngiltere'nin ihtiyacını karşılayacak boyutlara ulaşabilmesi için gereken üç noktaya dikkat çekiyordu. Bu üç sorunun birincisi, Osmanlı Devleti'nde geçerli olan tarım vergisi, öşürdü. Sandford'a göre üreticilerin bütün şevkini kırdığı için bu sistem kaldırılmalıydı. Eğer tümüyle kaldırılamıyorsa pamuk üreticileri iki yıllığına öşürden muaf tutulmalıydı. Osmanlı Devleti'nin pamuk üzerindeki öşrü kaldırmasına karşılık, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den satın aldığı pamuklu ürünler üzerindeki gümrük vergisini

⁷ Kurmuş, a.g.m., s.162.

⁸ BOA İ.HR 155/8245.

arttırmasına izin verilmeliydi. ⁹ İngiltere'nin ihtiyacı olan miktarda pamuk yetiştirilebilmesi için çözülmesi gereken ikinci sorunsu, ulaşım imkânlarının yetersizliğiydi. Yapılmakta olan İzmir-Aydın demiryolunun pamuk üretimine katkı yapacağı kuşkusuzdu. Bunun için MCSA demiryolunu sonuna kadar teşvik edip, desteklemeliydi. Sonuncu sorunun çözümü içinse, Osmanlı Devleti'nde yatırım ve propaganda faaliyetleri ihmal edilmemeliydi.¹⁰

Pamuk üretimini çoğaltmak ve üreticilere kolaylık ve teşvikler sunmak için, MCSA İzmir'de bir pamuk komisyonu kurmuştur. Bu komisyon İngiltere'den İzmir'e pamuk temizliği konusunda uzman bir kaç kişi ve pamuk temizleme makinesi getirtmiştir. MCSA 1863 yılında İzmir limanına ihracat için, 50.000 balya pamuk geleceğini tahmin etmektedir. MCSA üretimi arttırmak için işin finansal boyutuna da eğilmiştir. Verimli Anadolu toprağında, çalışkan Anadolu halkının pamuk üretimini arttırmak için zirai ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. MCSA bunun için de üreticilere düşük faizle borç verecektir.¹¹

2. PAMUK ZİRAATININ GELİŞMESİ İÇİN ALINAN ÖNLEMLER

İngiltere MCSA vasıtasıyla 1857'den beri Osmanlı Devleti'nde pamuk ziraatını geliştirmek için çalışmalar yapmaktaydı. Bu konuda MCSA'nın Osmanlı Devleti'nden beklentileri ise yedi başlık altında toplanmaktadır. Birincisi, Rumeli ve Anadolu'da üretilen pamuk bir eyaletten diğer bir eyalete sevkinde veya yabancı devletlere ihracatında gümrük vergisinden muaf tutulmalıdır. İkincisi, pamuk üzerindeki öşür tamamen kaldırılmalıdır. Üçüncüsü, pamuk ziraatına ayrılacak boş araziler on sene boyunca her türlü vergiden muaf tutulmalıdır. Dördüncüsü, devletçe kendilerine yerleşmeleri için toprak verilen

⁹ Orhan KURMUŞ, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Savaş Yayınları, Ankara 1982, s. 62-63.

¹⁰ Kurmuş, a.g.e., s. 63.

¹¹ **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, 1. Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Yayınevi, İstanbul 1938, s. 130.

muhacirlerin, eğer arazileri de müsaitse, topraklarının en az dörtte birine pamuk ekmeleri mecbur tutulmalıdırlar. Beşincisi, ulaştırma masraflarını azaltmak için, gerek Anadolu'da ve gerek Adalar'da iskelelere yakın devletin mülkiyetinde olan araziler mümkün mertebe pamuk yetiştireceklere terk edilmelidir. Altıncısı, kendilerine arazi verilen çiftçiler bölgelerinden iskelelere kadar inşa edilecek yolları korumakla görevlendirilmelidir. Sonuncu olarak da mülk sahiplerinin arazilerinde pamuk yetiştirmeleri için gereken her türlü kolaylık sağlanmalıdır.¹² Bu talepler Osmanlı Devleti üzerinde yankı bulmuş olacak ki, 27 Ocak 1862'de konuyla alakalı bir irade yayınlandı. Bu iradeyle pamuk ziraatını geliştirmek için alınacak tedbirler ilan edilmiştir. Bu konudaki hedefler:

- 1) Boş ve kıraç yerleri yeniden açıp tarla yapanlara bu yerler hemen devredilecektir. Üretime açtıkları arazinin mahsulünden bir sene, eğer arazi taşlık ise iki sene öşür alınmayacaktır. Açtıkları yere pamuk ekenler için öşürden muafiyet hükmü beş sene olarak uygulanacaktır.
- 2) On sene boyunca pamuk gümrüğü değişmeyecektir ve her cins pamuktan en alt kalite pamuğun gümrüğü alınması kararlaştırılmıştır.
- 3) Yetiştirilecek pamuğun iskelelere kolaylıkla nakledilebilmesi için, pamuk yetiştirilen bölgelerdeki bozuk yollar tamir edilecektir.
- 4) Ahali tarafından ziraat ve pamuk tohumunun temizlenmesi için yurt dışından getirilecek alet ve makinelerden gümrük vergisi alınmayacaktır.
- 5) Masrafı devlet tarafından karşılanarak, numune olarak halka göstermek için ziraat aletleri ve makineler getirilecektir. Ayrıca Amerika ve Mısır'dan getirilen tohumlar halka hemen dağıtılacaktır.

¹² Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 97, s. 2.

- 6) Pamuk ziraatı ve pamuğun çok miktarda yetiştirilmesi hakkında metot ve teknikleri içeren broşürler bastırılarak, pamuk ekilen yerlere gönderilecektir.
- 7) Pamuk üreten yerlerin şehir ve kasabalarında her sene bir sergi açılacaktır. Civarda en iyi pamukları yetiştirenlere mükâfat verilecektir.
- 8) Pamuk ziraatının ilerlemesi için bundan sonra her türlü kolaylığın gösterilmesi kararlaştırılmıştır.¹³

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin pamuk ziraatını geliştirmek için aldığı önlemlerden ikisi detaylı olarak incelenecektir. Bunlardan birincisi, üreticilerin kaliteli tohum ihtiyacını karşılamak için; Mısır ve ABD'den pamuk tohumu getirtilip halka dağıtılmasıdır. İkincisi ise, pamuk ve pamuklu ürünlerin vergilendirilmesi konusunda Osmanlı Devleti tarafından yapılan çalışmalardır.

2.1. Pamuk Tohumu Dağıtılması

Osmanlı Devleti pamuk üretimini ve doğal olarak alacağı vergiyi arttırmak istiyordu. Bunun birinci şartı ise uluslararası piyasada Hindistan'ın alt sınıf pamuğuyla bir kabul edilen yerli pamuğun ıslah edilmesiydi. Bunun için öncelikle Mısır'dan, daha sonraları ise İngiltere-Liverpool yoluyla Amerika'dan pamuk tohumu getirildi. Gelen pamuk tohumları bazen parasız, çoğu zamansa mümkün olduğunca uygun fiyata halka dağıtılmıştır.

Osmanlı Devleti köylülere pamuk tohumu dağıtmak amacıyla 1862'de bazı planlama çalışmaları yapmıştır. 1863-1866 yılları arasında üreticilere pamuk tohumu dağıtılmıştır. Üreticilere tohum dağıtılması toplam dört sene sürmüştür. Bu konudaki ilk çalışma İzmir Pamuk Komisyonu direktörü Hyde Clark'dan istenen rapordur. Kendisinden 11 Ekim 1862 tarihinde, Osmanlı Devleti'nde pamuk ziraatına elverişli yerlerde üreticilere dağıtılmak üzere ne kadar pamuk tohumu gerekeceği sorulmuştur. Gelen cevapta Hyde Clark, tarlaların dönüm başına dört ila altı okka tohumla ekilmesi gerektiğini söylemektedir.

¹³ Türk Ziraat Tarihine, s. 128-129.

Ayrıca çiftçilere dağıtımın zamanında tamamlanabilmesi için, tohumların mart ayına kadar temin edilmesini istemiştir. Clark'a göre ilk etapta 331.000 okka tohum ihtiyacı karşılayacaktır. Ayrıca pamuk temizlemeye yarayan alet ve makinelerin Anadolu'nun muhtelif yerlerine gönderilmesini talep etmiştir. Clark son olarak da, Osmanlı Devleti'nce pamuk ziraatını geliştirmek için İzmir'de kurdukları şirketin benzerlerinin Beyrut ve Selanik'te de kurulmasına izin verilmesini beklemektedir.¹⁴

2.1.1. 1863 Yılı Pamuk Tohumu Dağıtımı

Pamuk ziraatına kolaylık sağlamak amacıyla çiftçilere tohum dağıtımına başlanan ilk tarih 1863 yılıdır. Bu konudaki ilk sipariş Mısır'dan 360.000 okka pamuk tohumu istenerek yapılmıştır. Mısır'dan getirilen bu pamuk tohumlarının ilk dağıtım yerleri her bir şehre 20.000 okka olmak üzere Antakya, Adana ve Tarsus'tur. İzmir bölgesi için 100.000 okka tohum ayrılmıştır. Geri kalan 200.000 okka tohum ise Kuzey Ege ve Makedonya'ya dağıtılmak için başkent İstanbul'a getirilecektir.¹⁵

Bu ana siparişin halka ve bölgelere dağıtımı ve yörelerden gelen taleplerle alakalı şunları söyleyebiliriz. 27 Mart 1863'de İzmir civarındaki ahaliye dağıtılmak üzere, ilk gelen 100.000 okka tohumun üstüne bölgedeki tüccardan İzmir pamuk komisyonu vasıtasıyla 30.000 kuruşluk daha tohum alınması istenmiştir.¹⁶ 29 Mart 1863'de Biga'da üreticilere dağıtılmak üzere 15.000 okka pamuk tohumu istenmiştir.¹⁷ Gönderilecek olan tohumların bütün masrafları Biga mal sandığı tarafından karşılanacaktır. ¹⁸ Ahmet Vefik Efendi Kocaeli'ndeki çiftçilere dağıtılmak üzere 2000 okka pamuk tohumu istemiştir. 14 Mayıs 1863'de talep ettiği tohumlar gönderilmiştir. ¹⁹ Konya Valiliği bölgedeki uygun

¹⁴ BOA A.MKT.MHM 247/74.

¹⁵ BOA A.MKT.MHM 257/97.

¹⁶ BOA A.MKT.MHM 258/88.

¹⁷ BOA A.MKT.MHM 258/43.

¹⁸ BOA A.MKT.MHM 259/75.

¹⁹ BOA A.MKT.MHM 263/45.

arazilerde yetiştirilmek üzere İzmir'den pamuk tohumu istemiştir.²⁰ Yozgat ve Ankara köylüleri için Ankara valisi Ethem Paşa tarafından, yine İzmir'den pamuk tohumu istenmiştir. Gelen cevapta İzmir'de 5000 okka tohumun mevcut olduğu ve istenildiği kadarının oraya gönderilebileceği bildirilmiştir.²¹ Son olarak Aydın'a gönderilen tohumların tamamı ekilmiş olup, hiç tohum ziyan edilmemiştir. Bu durum Ticaret Nezareti'ne bildirilmiştir.²²

1863 yılı içerisinde Mısır'dan ikinci bir parti tohum siparişi daha yapılmıştır. Bu sevkiyatın ana merkezleri ise İstanbul, İzmir, Tarsus ve Girit tarafları olmuştur. Bu sevkiyatın tutarı ve depo masrafı olarak Mısır 16.122 kuruş 20 para talep etmiştir. Bu sevkiyat 20.789 okka tohumdan oluşmaktadır. Sevkiyatın parası pamuk ziraatını geliştirmek için alınan teşviklerden olmak üzere, devlet hazinesince karşılanacaktır.

Bu iki sevkiyatın ödemeleriye şu şekilde yapılacaktır. İlk sevkiyat için hazineden 80.000 kuruş para ayrılmıştır. İlk sevkiyatta İzmir'de satın alınan tohum için valilik kanalıyla 30.000 kuruş ödenecektir. Diğer kalan ödemeler Ticaret Nezareti vasıtasıyla yerine getirilecektir. Bu sevkiyatta Mısır'dan gelen tohumun ücreti ve nakliyesi için 32.000 kuruş ödenecektir. 80.000 kuruştan arta kalan para ise gelen tohumların yerlerine nakliyesi ve Amerika'dan getirilmesi düşünülen tohumlar için harcanacaktır. İkinci sevkiyatın parası olan 16.122 kuruş 20 para ise ayrıca ödenecektir.²³ Bu yılda Mısır'dan getirilmiş olan pamuk tohumlarının ulaştırma masraflarından arta kalmış olan 23.314 kuruş 20 para, üçüncü parti olarak biraz gecikmeyle 9 Temmuz 1864 tarihinde hazinece ödenmiştir.²⁴

²⁰ BOA A.MKT.MHM 259/61.

²¹ BOA A.MKT.MHM 264/31.

²² BOA A.MKT.MHM 265/56.

²³ BOA İrade-i Mısır 767.

²⁴ BOA İ.Dah 36432.

Tablo 1 : Mısır'dan Getirilen Pamuk Tohumlarının Miktarı ve Yerleri ²⁵

Bölgeler	Pamuk Tohumu (Okka)
İstanbul	200.000
Tarsus	9.989
İzmir	100.000
Girit	10.800
Toplam	320.789

Kaynak: BOA İrade-i Mısır 767.

Tablo 2 : Mısır'dan Gelip İzmir ve Tarsus Yoluyla Dağıtılan Pamuk Tohumu

Bölgeler	Pamuk Tohumu (Okka)
İzmir	24.904
Girit	10.000
Tarsus	9.989
Denizli	7.920
Aydın	32.692
Manisa	31.680
Konya	7.700
Toplam	124.885

Kaynak: BOA İrade-i Mısır 767.

²⁵ Tohum dağıtımları sırasında bazen gelen tohumun tamamı dağıtılmamış ve bir kısmı depolanmıştır. Depolanan bu tohumlar farklı bir zamanda, yeni sipariş edilen tohumlarla beraber dağıtılmıştır.

Tablo 3 : İstanbul'a Gelen Pamuk Tohumlarının Dağıtım Yerleri

Bölgeler	Pamuk Tohumu (Okka)
Edirne	75.000
Selanik	31.050
Silivri	3.000
Toluca	750
Vidin	150
Balıkesir	16.020
Yanya	990
Akdeniz Adaları	6.000
Bursa	3.000
Amasya	6.000
Şam	2.500
Kastamonu	3.000
Biga	10.000
Trabzon	300
Sinop	550
Karahisar-ı Sahib	150
İzmit	4.566
Sivas	4.954
Gelibolu	8.000
Toplam	175.980

Kaynak: BOA İrade-i Mısır 767.

Tohum dağıtımı İstanbul ve İzmir olmak üzere iki ana merkezden yapılmaktadır. İstanbul'dan yapılan tohum dağıtımı Kuzey Ege, Marmara ve miktarlardan anlaşıldığına göre deneme amaçlı olarak Karadeniz bölgesine yapılmıştır. İzmir merkezli tohum dağıtımında Ege Bölgesi, İç Anadolu ve Girit'e yapılmıştır. Tohum dağıtımının % 50,07'lik kısmını oluşturan 150.636 okka tohum Kuzey Ege ve Marmara bölgesine dağıtılmıştır. Ege bölgesi ise % 32,3'lük bir payla 97.196 okka tohum almıştır. Geri kalan 53.033 okka tohumsa Osmanlı Devleti'nin

diğer bölgeleri arasında paylaştırılmıştır. Osmanlı Devleti Mısır'dan çok miktarda tohum getirttiği için, pamuk tohumuna bir daha para vermemek amacıyla tedbir alınmasını emretmiştir. Devlet bu cinsten alınan mahsulün tohumlarının telef edilmeden saklanmasını ve değişik bölgelere de yayılmasını emretmektedir.²⁶

Tohum dağıtımının ilk yılı olan 1863'te sadece Mısır tohumu dağıtılmasına rağmen, Amerikan tohumu konusunda da bazı çalışmalar yapılmıştır. 1863'ün Eylül ayında MCSA, sekreteri Isaac Watts vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne Amerikan tohumu satma konusunda bir teklifte bulunmuştur. MCSA olarak Amerika'dan 40 ila 50 ton arasında pamuk tohumunu, Liverpool'da teslim otuz sterlin fiyatla temin edebileceklerini belirtmişlerdir. Teklif olumlu karşılanmıştır. Çünkü 1862'de 175.000 okka Amerikan tohumu tonuna 61 sterlin, okkasına 8 kuruş fiyatla sipariş verilmesine rağmen; Amerikan İç Savaşı sebebiyle getirilememiştir. Bu durumda Osmanlı Devleti ihtiyacını Mısır'dan karşılamıştır. Yalnız Amerikan tohumu konusunda da bazı deneme çalışmaları yapılmıştır. Yapılan denemeler neticesinde Mısır tohumu gibi bu tohumun da Osmanlı Devleti'nde iyi ürün vermesi üzerine, desteklenip yayılması istenmiştir. Amerikan tohumuna 1863'te istenen fiyatsa tonuna 30 sterlin, okkasına 4 kuruştur. Hem denemelerin başarılı sonuç vermesi, hem de bir önceki seneye göre tohum fiyatının düşmesi neticesinde, 75.000 okka Amerikan pamuk tohumu siparişi verilmiştir. Yalnız bu tohumların dağıtılmasında Mısır tohumlarından farklı bir uygulamayla, devlet bu tohumların sadece çiftçiye kadar olan nakliye masraflarını karşılayacaktır. Tohumların bedeli kendisine tohum verilen çiftçilerden alınacaktır.²⁷

2.1.2. 1864 Yılı Pamuk Tohumu Dağıtımı

1864 yılında Mısır'dan 6000 okka tohum getirilmiştir. Bu sevkiyatın 1000 okkası Vidin ve Hersek'e, 2000 okkası Yanya'ya gönderilecek ve geri kalan 3000 okka ise Tekirdağ, Tırhala ve Silistre şehirlerine eşit olarak paylaşılacaktır. Aynı yıl halka ilk defa olarak Amerika'dan getirilen pamuk tohumu dağıtılmıştır. Bu iş için

²⁶ BOA İ.HR.203/11664.

²⁷ BOA İ.Dah.36432.

Amerika'dan getirilen pamuk tohumu miktarı 44 tondur. Bütün bu yeni gelen tohumlar, 1863 yılından kalanlarla beraber en kısa zamanda ziraatçılara dağıtılacaktır. Bir önceki sene kararlaştırıldığı gibi, Amerikan tohumunun bedeli çiftçilerden tahsil edilecek ama Mısır tohumu bedava dağıtılacaktır. Amerikan tohumu için okka başına 4 kuruş talep edilecektir. Bütün dağıtım işleri İzmir limanı üzerinden yapılacaktır.²⁸ Ayrıca Bursa çiftçisine dağıtılmak üzere İskenderiye'den İzmir limanı yoluyla 30.000 okka pamuk getirilecektir.²⁹

Bu yıldan itibaren Mısır pamuğuna karşılık MCSA'nın çalışmalarıyla, Osmanlı Devleti Amerikan tohumunu desteklemeye karar vermiştir. 27 Ocak 1864'te MCSA'dan 200 ton Amerikan tohumu sipariş edilmiştir. Birlik Liverpool'da 25 ton tohum olduğundan bahisle, bunu tonu 20 sterline gönderebileceğini bildirmiştir. Siparişin kalanının dahi aynı fiyattan temin edilebileceği bildirilmiştir.³⁰ Yalnız gelen sevkiyat sadece 18 ton 2 kantar ve 1 okkadır. Bu siparişin tutarı ve Liverpool'a kadar olan nakliye masrafı 457 sterlin 1 şilin ve 3 pence olup, 23 Mart 1864'de Osmanlı Bankası aracılığıyla ödenmiştir.³¹

2.1.3. 1865 Yılı Pamuk Tohumu Dağıtımı

Bir önceki yıl istenen, fakat onda biri ancak getirilebilen 200 ton Amerikan tohumu siparişi bu sene tekrarlanmıştır.³² Bu arada Amerikan tohumuna olan rağbetin etkisiyle, Osmanlı Devleti artan talebi karşılamak için 100 ton daha tohum sipariş etmiştir.³³ Yalnız siparişin pamuk ekim zamanı olan mart ayına yetişmeyeceği anlaşılınca 100 tonluk ikinci siparişten vazgeçilmiştir. 200 tonluk ilk siparişin bedeli 1864'de olduğu gibi Osmanlı Bankası'nın Londra memuru aracılığıyla ödenecektir. New Orleans cinsi olan bu tohumlar tonu 30 sterlin fiyatla gönderilmektedir. Ancak bu senenin başında gönderilen 20 ton

²⁸ BOA İ.Dah.37043.

²⁹ BOA A.MKT.MHM.293/24.

³⁰ BOA A.MKT.MHM.321/69.

³¹ BOA HR.TO.378/2.

³² BOA A.MKT.MHM.322/3.

³³ BOA A.MKT.MHM.324/55.

tohumdan sonra mart ayında da vapurla 17 ton tohum gönderilebilmiştir. MSCA siparişi tam karşılayamadıklarını beyan ederek, buna sebep olarak uygun fiyatla tohum bulamadıklarını belirtmişlerdir. MCSA her şeye rağmen siparişi parça parça da olsa yerine getirmek istemektedir. ³⁴ Satın alınan toplam 37 ton Amerikan pamuğunun bedeli 1248 sterlin 5 şilin ve 5 pence'tir. Londra büyükelçisi ödemede bir sorun çıktığını belirtmiştir. Siparişlerin bedelinin MCSA'ya ödenmesi için Osmanlı Bankası memuruna gelmesi gereken emir geciktiği için, ödemenin kendi kefaletiyle yapıldığını bildirmektedir. Bunun için Maliye Nezareti'nden üç nüsha makbuz senedi istemektedir.³⁵

Ağustos 1865'de, Ticaret Nezareti'nce gelecek sene için MCSA'ya 300 ton Amerikan tohumu sipariş verilmiştir. Siparişi kabul eden MCSA, düşük fiyatla kaliteli tohumu zamanında getireceğini vaat etmiştir. Ödemenin yine Osmanlı Bankası vasıtasıyla yapılması istenmektedir.³⁶

2.1.4. 1866 Yılı Pamuk Tohumu Dağıtımı

Ziraatçılara dağıtılmak üzere Ticaret Nezareti'nin Londra Büyükelçiliği'ne ısmarladığı 300 ton Amerikan pamuk tohumundan İstanbul'a gelen 60 tonu aşağıdaki bölgelere gönderilmiştir.

³⁴ BOA HR.TO 56/8.

³⁵ BOA HR.TO 56/20.

³⁶ BOA HR.TO 56/34.

Tablo 4 : Pamuk Tohumu Dağıtılan Yerler

Bölgeler	Pamuk Tohumu (Okka)
Selanik	50.000
Amasya	10.000
İzmir	20.000
Bursa	10.000
İstanköy	2.000
Padişah Çiftlikleri	1.000
Rusçuk	2.000
Şebinkarahisar	200
Toplam	95.200

Kaynak: Takvim-i Ticaret gazetesinin 31 Mart 1866 tarihli sayısından nakleden: **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, 1. Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Yayınevi, İstanbul 1938, s. 135.

34 ton 15 kantar Amerikan tohumunun Liverpool'dan İstanbul'a kadar nakliye masrafı olan 988 sterlin 9 şilin ve 3 pence'in Maliye Nezareti'nden ödenmesi istenmektedir.³⁷ 8 Mart 1866'da 169 ton, 21 Mart 1866'da da 33,5 ton iki ayrı vapurla İstanbul'a Amerikan tohumu gönderilmiştir. Toplam 202,5 ton Amerikan tohumunun bedeliyle Amerika'dan İstanbul'a kadar olan nakliye masrafı MCSA tarafından bir kıta muhasebe defteriyle beraber takdim kılınmıştır. Bu masraf toplam olarak 5688 sterlin 3 şiline karşılık gelmektedir. Londra Büyükelçiliği bu sevkiyatın bedeli olarak Osmanlı Bankası aracılığıyla 21 Şubat 1866 tarihinde 2313 sterlin 1 şilin 7 pence'in MCSA'ya ödendiğini bildirmektedir. Geri kalan miktar olan 3374 sterlin 18 şilin 8 pence ise 6 Nisan 1866 tarihiyle ödenmiştir. MCSA'nın konuyla alakalı iki makbuzunu gönderen büyükelçilik, bu miktarın Maliye Nezareti'ne kaydedilmesini ve üç nüsha makbuz senedi gönderilmesini

³⁷ BOA A.MKT.MHM 354/94.

istemektedir.³⁸ Nisan 1866'nın sonlarında ise iki vapurla 27 ton 17 kantar Amerikan tohumu gönderilmiştir. Bu sevkiyatın karşılığı ise 790 sterlin 17 şilin olup tutarı ödemesi ve kaydı öncekilerle aynı şekilde yapılacaktır.³⁹

Tohum dağıtımı 1866'dan sonra yapılmamıştır. Tabii ki bu durumun en önemli sebebi Amerikan İç Savaşı'nın bitmiş olmasıdır. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne ihtiyacı kalmayınca, pamuğa olan talep düşmüştür. Bu konu pamuk üretimindeki düşüşün diğer sebepleriyle beraber ilerleyen sayfalarda tartışılacaktır.

Tablo 5 : Yıllara Göre Getirilen Pamuk Tohumu (kg)

Yıl	Mısır'dan Gelen Tohum (kg)	Amerika'dan Gelen Tohum (kg)	Toplam (kg)
1863	488.552	488.552
1864	46.188	62.091	108.279
1865	37.000	37.000
1866	264.940	264.940
Toplam	534.740	364.031	898.771

Tohum dağıtım sürecini ana hatlarıyla inceleyecek olursak, bu sürecin ilk iki yılı olan 1863 ve 1864'de Mısır tohumuna ağırlık verilmiştir. Mısır tohumu halka bedava dağıtılmıştır. İlk yıl çok miktarda tohum getirilmiştir. Muhtemelen takip eden yıllarda ihtiyaç stoklardan karşılandığı ve yeni mahsulden alınan tohumlar da iyi muhafaza edildiği için, getirilen tohum miktarı daha sonraki yıllarda çok daha düşük seviyelerde kalmıştır. 1864'den itibaren ise MCSA'nın teşvikleriyle Osmanlı Devleti Amerikan tohumuna ağırlık vermeye başlamıştır. Alıcı olan İngiltere'nin fabrikaları uzun lifli Amerikan pamuğuna göre ayarlanmıştır. Bu durumda talep Amerikan tohumuna olunca, Osmanlı Devleti de 1864'den sonra Mısır tohumu dağıtmamıştır.

³⁸ BOA HR.TO 56/56.

³⁹ BOA HR.TO 56/59.

Tohum dağıtımının son iki yılı olan 1865 ve 1866 yıllarında sadece Amerikan tohumu dağıtılmıştır. Mısır tohumunun aksine olarak, Amerikan tohumu için çiftçilerden para talep edilmiştir. Bu durumu Amerika'nın Osmanlı Devleti'ne olan uzaklığıyla açıklayabilirsek de, ilginç olan şudur ki; Amerikan tohumunun nakliye masrafı değil bedeli çiftçilerden istenmiştir. Tohumun Amerika'dan Osmanlı çiftçisine ulaşana kadar olan bütün nakliye masrafı devlet tarafından karşılanmıştır. Diğer yandan Mısır'dan getirilen tohum, her halde Mısır Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde kabul edildiği için; kendi ülkemizin mahsulü diye bedava dağıtılmıştır. Bu bedava dağıtımda MCSA'nın Osmanlı Devleti'nde pamuk ziraatını geliştirmek için yaptığı faaliyetlerin neticesinde, Osmanlı hükümetinin alacağı öşür vergisini arttırmak için halkı pamuk ekmeye teşvik etmek istemesi tabii ki baş faktördür.

2.2. Pamuk Üzerindeki Vergiler

Osmanlı Devleti 1843'den itibaren Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nda belirtilen ithalat gümrük vergilerini yükseltmek istemişti. Yalnız amaç yerel üreticileri desteklemekten çok gümrük gelirlerini arttırmaktı. Uzun süre kabul görmeyen bu talepler, Amerikan İç Savaşı'nın sebep olduğu ham madde kıtlığında İngiltere ve Fransa tarafından kabul edildi. Bunda hammadde ihtiyaçlarını Osmanlı Devleti'nden ucuz ve kolay temin etme arzusu büyük rol oynamıştır.⁴⁰ Avrupalı güçlerle Osmanlı Devleti 29 Nisan 1861'de 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nı değiştiren yeni bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti'ndeki ithalat vergileri % 3'ten % 8'e çıkartılmıştır. İhracat vergileri ise % 12'den % 8'e indirilmiştir. Takip eden süreçte her sene % 1'lik indirimlerle ihracat vergisi yüzde bire kadar düşürülecektir. 1869'da ihracat gümrük oranı % 1'e indirilecektir.⁴¹

Vergi konusu bu bölümde iki kısımda incelenecektir. İlk kısımda iç vergi olan öşürde pamuk için yapılan değişiklikler anlatılacaktır. İkinci kısımdaysa pamuk ve pamuklu ürünler üzerindeki gümrük vergileriyle

⁴⁰ Türk Ziraat Tarihine, s.127.

⁴¹ Issawi, a.g.e., s.20.

alakalı gelişmeler, hem Osmanlı Devleti'nin hem de o devirde Osmanlı Devleti'nin ana pamuk pazarı olan İngiltere'nin bakış açıları verilmeye çalışılarak incelenecektir.

2.2.1. Pamuk Öşrü

1860-1870 döneminde Osmanlı Devleti, pamuk üzerinden alınan öşürde iki yeni düzenleme yapmıştır. Bunlardan birincisi boş topraklara pamuk ekilmesi halinde tanınan öşür muafiyeti, ikincisiyse pamuk öşrünün tahsilinde yapılan değişikliklerdir. İlk olarak çiftçilere tanınan öşür muafiyeti çerçevesinde 1859'da Tapu Nizamnamesine konan bir hükümlerle, yeni tarla açanlara bazı vergi kolaylıkları getirilmiştir. Bir çiftçi kıraç ve boz bir araziye işleyip tarla haline getirirse, küçük bir harç karşılığında bu tarla kendisi üzerine kaydedilecektir. Ayrıca bu araziden bir yıl öşür alınmayacaktır. Eğer arazi taşlıksa öşür muafiyeti iki yıla çıkacaktır. 1862 yılında yapılan yeni bir düzenlemeyle, bu çeşit arazilerde pamuk ekilmesi halinde tanınan öşür muafiyeti beş seneye çıkartılmıştır.⁴²

İkinci olarak pamuk öşrünün tahsilinde değişikliğe gidilmiştir. Osmanlı Devleti ülkede pamuk üretimi için Amerikan tohumu kullanılmaya başlandıktan sonra, pamuk öşrünün tahsilinde değişiklik yapmıştır. Çünkü eski yerli tohumların aksine, Amerikan tohumundan alınan ürün birkaç seferde toplanmaktadır. Bu da vergi tahsili için her seferinde mültezim ve vergi memuru bulundurmaya mecburiyeti getirecektir. Osmanlı Devleti bu sorunu gidermek için, öşürün çıkan üründen aynı olarak alınması yerine maktuan alınmasını karara bağlamıştır. Bu vergilerin belirlenebilmesi için devlet, pamuk ziraatına uygun bütün arazilerin kurulacak komisyonlara fizibilitesini yaptırmıştır. Çalışmaların neticesinde araziler verimlilik düzeyine göre üçe ayrılmıştır. Her sınıfın ödeyeceği nakdi vergi ise, son altı yılın hâsılat ortalamalarına göre belirlenecektir. Fakat vergilendirme konusundaki bu yenilik üreticilerin tercihine bırakılmıştır. Vergisini ödemek için eski usulü tercih edenler de kararlarında serbesttir.⁴³

⁴² Tefik GÜRAN, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 51-52.

⁴³ BOA A.MKT.MHM 244/18.

Devlet verginin nakdi olarak toplanması kararıyla, bütçe kalemlerinin daha rahat belirlenebilmesi imkânını hedeflemiştir. Tabiatıyla nakdi verginin maliye kayıtlarına geçirilmesi aynı vergiye göre çok daha kolaydır. Ayrıca yabancı tüccarların desteklediği, ihracata yönelik ürün yetiştiren çiftçiler için de bu usul bir kolaylık sağlayacaktır. Çünkü mallarını sattıkları Avrupalı tüccarlar için masraf kalemlerinin belirlenmiş olması önemliydi. Diğer üreticiler için ise fark eden bir şey yoktu, çünkü bu usul zaten tercihe bağlıydı.

2.2.2. Pamuk Üzerindeki Gümrük Vergileri

Osmanlı Devleti, büyük talep karşısında yoğun ihracatı yapılan pamuğun gümrük vergisinin düzenli toplanabilmesi için çalışmalar yapmıştır. Öncelikle Osmanlı Devleti'nin her yerinde pamuk gümrüğü belirlenmiştir. Daha önceden gümrükleri belirlenmemiş yerler için de tarifeler düzenlenmiş olup, bu vergiler on sene müddetle değiştirilmeyecektir.⁴⁴ Ayrıca vergi konusundaki bütün gelişmeler halka beyannamelerle duyurulacaktır. Bu beyannameler çoğaltılıp her tarafa gönderilecektir.⁴⁵ Yalnız gümrüklerin sabit olarak belirlenmesi, ilerleyen günlerde pamuğun rayiç fiyatının artmasının neticesinde büyük bir soruna sebep olmuştur.⁴⁶

Bu sorun Osmanlı Devleti ve İngiltere için iki farklı şekilde gerçekleşmiştir. Gümrüklerin sabit olarak belirlenmesi nedeniyle, Osmanlı Devleti pamuk fiyatlarındaki önemli artışların kendisini ciddi vergi kayıplarına uğrattığını savunmuş ve gümrükleri arttırmak istemiştir. Çünkü antlaşmanın belirlediği oranlar, artan fiyatlar sebebiyle % 2'ye kadar düşmüştür. Fakat İngiltere antlaşmanın taraflarının kâr ve zararı peşinen kabul ettiklerini belirtmiştir. İngiltere ayrıca pamuk fiyatları artmayıp düşseydi, Osmanlı Devleti'nin gümrük vergisinin oranını düşürmeye yanaşmayacağını savunmuştur. Onun için de

⁴⁴ BOA A.MKT.MVL 144/58.

⁴⁵ BOA A.MKT.UM 514/18.

⁴⁶ BOA HR.TO 57/2.

Osmanlı Devleti'nin gümrük vergisi oranını arttırma teklifini reddetmiştir.⁴⁷

İngiltere'nin sorunuysa, gümrük tarifelerinde pamuk vergilendirilirken temizlenip ayıklanmış pamuk için kantar başına 18 kuruş vergi konmasıdır. Fakat işlenmemiş, tarladan toplanmış koza halindeki pamuk için gümrük tarifeleri belirlenirken ayrıca bir kayıt düşülmemiştir. Bu durumda koza halindeki pamuğun gümrüğü cari fiyatlardan alınacağı için, fabrikada işlenmeye hazır saf pamuğun gümrüğüne göre üç mislinden fazla tutmaktadır.⁴⁸ İngiltere ayrıca ihraç edilecek pamuğun Osmanlı Devleti içinde bir iskeleden diğer bir iskeleye nakledilirken, ilk iskelede gümrük talep edilmesinden de şikâyetçidir. Çünkü pamuk çoğunlukla ham ve koza olarak gelmekte ve Osmanlı Devleti içinde de sevkiyatı gerekmektedir. Bu da İngiltere'nin ithal ettiği pamuğun çifte vergilendirilmesine sebep olmaktadır. Sonuç olarak İngiltere Osmanlı Devleti'nin içinde temizlenecek pamukla, dışarıda temizlenecek pamuk arasında çok önemli bir fiyat farkı doğuran bu sorunların halledilmesini istemiştir.⁴⁹

İngiltere taleplerine destek bulabilmek için temizlenmiş pamuğun gümrüğüne küçük bir artış teklifinde bulunmuştur. Anadolu, Kıbrıs ve Çanakkale pamuğunun kantarından 21 ve Rumeli pamuğunun kantarından 20 kuruş vergi alınmasını istemiştir. Daha sonra ise kendilerinin Osmanlı ekonomisini canlandırdıklarını savunmuşlardır. 1858 senesinde Osmanlı Devleti'nden İngiltere'ye naklolunan pamuk 101 kantarken, bu rakam 1862 senesinde 38.797'ye ulaşmış ve 1863'de de artmaya devam etmiştir. Ekonomideki canlanmanın vergi gelirlerini de yükselttiğinden bahisle; tarife düzenlenmeden 1860 senesindeki pamuk ihracından 1386 kuruş vergi alınmışken, bu rakam 1862 senesinde 14.737 kuruşa çıkmıştır.⁵⁰

İngiltere'nin kendi taleplerini haklı çıkarmak için öne sürdüğü vergi gelirlerinin arttığı tezinde doğruluk payı olabilir. Çünkü Osmanlı

⁴⁷ BOA HR.TO 241/18.

⁴⁸ BOA A.MKT.MHM 303/7.

⁴⁹ BOA HR.TO 240/53.

⁵⁰ BOA HR.TO 241/18.

Devleti'nin 1846–1847 (1262) yılından başlayarak devletin sonuna kadar olan süreçteki bütçe rakamlarına göre, Osmanlı Devleti bütçesi sadece beş yıl için fazla vermiştir. Bütçenin fazla verdiği ilk üç yıla, pamuk patlamasının yaşandığı yıllar olan 1862–1865 dönemini içine alan 1278, 1279 ve 1280 bütçeleridir. Osmanlı bütçesi bu yıllarda sırasıyla % 11,4, % 1,4 ve % 1,1 oranlarında fazla vermiştir. Bu yılların haricinde Osmanlı bütçesi devletin yıkılışına kadar olan süreçte sadece 1897–1898 (1313) bütçesinde % 0,3 ve 1905–1906 (1321) bütçesinde % 1,5 oranında fazla vermiştir.⁵¹

1861 gümrük antlaşmasıyla belirlenen vergiler sabit fiyat üzerinden tespit edilmiştir. Bunun için takip eden yıllardaki pamuk fiyatındaki artışlar, ilk başta % 8 olarak tespit edilen gümrük vergisini hemen hemen % 2 seviyesine düşürmüştür. İhracatın üzerindeki bu düşük vergi ise talebi arttırmıştır. Artan talep de üretimi teşvik edip, çoğaltmıştır. 1860'da 6000 balya olan Osmanlı Devleti'nin pamuk üretimi, iki sene sonra on katı bir artışla 60.000 balyaya fırlamıştır. Pratikte düşen vergi ve 1862–1865 döneminde yükselen pamuk fiyatları, hem pamuk üretimini hem de üreticilerin gelirlerini arttırmıştır. ⁵² Bu konuyu Osmanlı Maliyesi açısından değerlendirirsek, devlet yükselen pamuk fiyatlarını iyi vergilendirebilmek için gümrük antlaşmasındaki bir açıktan faydalanmıştır. Çünkü bu antlaşmada temizlenmiş ve işlenmeye hazır pamuk kayda geçirilmiştir. Koza halinde ve işlenmemiş pamuk için herhangi bir kayıt yoktur. Ana ithalatçı olan İngiltere'nin antlaşmada yazan maddenin pamuğun her iki halini de kapsadığı yolundaki itirazları, Osmanlı Devleti'nce reddedilmiştir. Ülkedeki pamuk temizleme sanayi altyapısı çok ilkel durumda olduğu için, yoğun İngiliz talebini karşılamak amacıyla çiftçilerin ihraç limanlarına gönderdiği pamukların çoğu koza halinde bulunuyordu. Bu durumda ihraç limanlarına gelen koza halindeki pamuk, vergi gelirlerini arttırmak isteyen Osmanlı Maliyesi tarafından rayiç fiyatlar üzerinde vergilendirilmiştir. Ayrıca vergi konusundaki bu gelişme, Osmanlı Devleti'nde Batı Anadolu merkezli bir sanayileşme hamlesi

⁵¹ Tefik GÜRAN, "Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839–1918", **Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler 1**, (Haz. Mehmet Genç, Erol Özvar) Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 71–72.

⁵² BOA HR.TO 442/68.

doğurmuştur. Çünkü temizlenmiş pamuğun vergisi çok daha düşük olduğundan, İngilizler başta olmak üzere Avrupalılar bölgede birçok modern pamuk temizleme tesisi kurmuşlardır.

3. PAMUK ÜRETİMİ

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok önemli bir ekonomik büyüme geçiren İzmir, Osmanlı Devleti'nin batıyla olan ticaretinin en önemli limanı haline geldi. Büyük limanlar olmalarına rağmen Selanik ve İstanbul artık İzmir'le yarışmıyorlardı. İzmir bu durumunu 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar korudu. Pamuğun İzmir'den ihraç edilen mallar arasında önemli bir yer edinmesiyle, İzmir'in Osmanlı Devleti'nin en büyük ihracat limanı olarak diğer iki büyük limana göre öne çıkması aynı döneme rastlar. Pamuk 19. yüzyılın başlarına kadar İzmir'in en önemli ihraç ürünüydü. 1788-1820 arasında pamuk ihracatı üçe katlanarak 70.000 balyaya⁵³ yaklaştı. Bu ticaret ve ihracat artışında, 18. yüzyılın ikinci yarısı boyunca İzmir'den Fransa'ya gönderilen pamuk % 30 ile % 59 arasında değişen oranlarla önemli bir yer tutmaktadır. Yalnız bu oran 19. yüzyılın başlarından itibaren azalmaya başladı. 1820'de, pamuk İzmir'in Fransa'ya ihracatında ancak % 12'lik bir yer bulabiliyordu. Fransa artık pamuğu Amerika'dan alıyordu. Bu süreçte İngiltere ise, Amerika'dan pamuk almaya daha ABD bağımsızlığını ilan etmeden önce başlamıştı. Çırcır makinesinin 1793'te icadıyla beraber, İngiltere'nin ABD'den pamuk ithalatı çok büyük seviyelere ulaştı. Fransa ve İngiltere haricindeki diğer ülkelerin İzmir'den pamuk ithalatı ise, çok önemsiz seviyelerde kalmıştır. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ABD'nin çok şiddetlenen rekabeti, İzmir'in ve Ege havzasının pamuk üretimini çok düşük seviyelerde bıraktı. Bu durum 1860'ların başına kadar devam etti. Bu tarihten itibaren pamuk tekrardan İzmir limanının en önemli ürünlerinden biri haline geldi. Pamuk üretimi katlanarak arttı. İhracat için üretilen pamuk, bu tarihlerden itibaren 20. yüzyılın başına kadar önemini hiç kaybetmedi. Ayrıca pamuğun büyük miktarlarda üretilmesi, İzmir'in zirai üretiminin esas olarak dış

⁵³ Balyaların ortalama ağırlığı 135-140 kg civarındaydı.

pazarlara yöneldiğinin ve şehrin dünya ekonomisiyle bütünleştiğinin de bir göstergesiydi.⁵⁴

Üretim yerlerine gelince; pamuk İzmir'e Ankara'dan nakledilen tiftik ve Bursa'dan nakledilen ipeğin aksine, İzmir'e yakın yerlerde üretiliyordu. Bakır, Gediz, Kırkağaç, Akhisar, Bergama, Turgutlu ve Manisa ovalarında; Küçük ve Büyük Menderes nehirlerinin vadilerinde ve Bayındır, Tire, Ödemiş, Aydın ve Denizli civarlarında yetiştirilmekteydi. Avrupalı tüccarlar bu bölgenin pamuğunun Adana ve Suriye'ninkine nazaran daha kaliteli olduğunu düşünüyorlardı. Farklı kalitelere sahip olan ve yetiştirildikleri yere göre adlandırılan sekiz çeşit pamuk vardı. Aydın ve Şubatça'nın ürettiği pamuklar en kaliteli olarak kabul ediliyordu.⁵⁵

İzmir limanının tarım ürünleri ihracatı 1850'lerde 1.000.000 sterlinden 2.000.000 sterline çıktı. 1860'larda bu rakam ikiye katlandı. Bu hızlı artışta en büyük katkıyı yapan ürünlerin başında ise pamuk geliyordu. ABD'de Kuzey'in Güney eyaletlerinin limanlarını abluka altına alması neticesinde, pamuk fiyatları inanılmaz ölçülerde arttı. Savaş öncesi paundu 2,5 ile 3 kuruş arasında değişen pamuğun fiyatı, 1863'te 7 ile 10 kuruş arasında değişiyordu. Bu fiyat ise 1864'de en yüksek noktası olan 12,5 ile 13 kuruş seviyelerine ulaştı. Artan fiyatların neticesinde pamuk üretimine ayrılan araziler önemli ölçüde arttı. Ayrıca pamuk ihracı da 1860'daki 5000 ila 7000 balya civarından, 1865'teki zirve noktası olan 80.000 balyaya kadar ulaştı. Pamuk ekimi konusunda Osmanlı hükümeti, Amerikan ve Mısır tohumu dağıtılması, bazı zirai aletler ve pamuk yetiştiricilerine boş devlet arazilerinin vergisiz tahsisi gibi kolaylıklar sağlamıştır. Fakat üretim konusunda en önemli altyapı hizmetleri, Avrupalılar ve onların yerli aracıları vasıtasıyla sağlanmıştır. Bunlar çırcır makineleri ve buhar gücüyle çalışan pamuk temizleme makineleri ithal ettiler ve balyalamak için pamuk presleri inşa ettiler.

⁵⁴ Elena Frangakis-SYRETT, "The Trade of Cotton and Cloth in İzmir: From the Second Half of the Eighteenth Century to the Early Nineteenth Century", **Landholding and the Commercial Agriculture in the Middle East**, (Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak) State University of New York Press, Albany 1991, s. 98-99.

⁵⁵ Syrett, a.g.m., s.98.

Ayrıca yerli üreticiye sermaye bulmak ve ödünç para vermek konusunda çalıştılar.⁵⁶

MCSA 1858'den itibaren Batı Anadolu'da pamuk üretimini destekleme kararı aldı. MCSA'nın pamuk üretimindeki ilk hedefi tohum konusunu ıslah etmektir. Hindistan'ın kaba pamuğuyla bir kabul edilen yerli pamuğun yerine çiftçileri alıştırmak için Liverpool'dan 60 torba Amerikan tohumu getirtilip halka parasız dağıtıldı. Yalnız bu yılın pamuk mahsulü büyük ölçüde çekirgeler tarafından tahrip edildi. Fakat önemli bir adım atılmıştı. Çünkü çiftçilerin pamuk ekimine ayırdıkları alan genişlemiş ve üretim 330.000 paund civarında gerçekleşmişti. 1859 yılına gelince, çekirge tehlikesi ortadan kalktığı için rekolte 7.500.000 paunda yükseldi. Takip eden sene için İzmir'e daha fazla Amerikan tohumu gönderildi.⁵⁷

1860'lı yılların başlarında Osmanlı Devleti'nde üretilen pamuk miktarı yıllık olarak 13.700.000 okkadır. Bu miktarın 5.990.000'i ülke içinde kullanılırken, 7.710.000 okka ise ihraç ediliyordu. Bu üretim 4.500.000 balya pamuğu aşan Amerika'nın üretiminin ancak yüzde birine tekabül ediyordu.⁵⁸ 1860 tarihinde Kıbrıs ve Anadolu'nun bir kaç yerinde Amerikan tohumuyla pamuk yetiştirilmiştir. İngiltere'de yapılan incelemelerde çıkan mahsul üçüncü seviye kabul edilip, ıslahı mümkün görünmektedir. Kıbrıs, Yenişehir, Kavala ve Lazkiye taraflarına lazım olan alet ve makineler MCSA tarafından gönderilecektir.⁵⁹

Osmanlı Devleti'ndeki 1861 yılı pamuk mahsulü ve beklentilerle alakalı İngiliz konsolosluk raporlarından: Gelibolu'dan İngiltere'ye pamuk gönderildiği hiç vaki olmamışken 1861 senesinde 750 liralık pamuk gönderilmiştir. Gelen pamuk ipek gibi olduğu için birçok yerin mahsulüne göre büyük rağbet görmüştür. Bu üretimi geliştirebilmek için, Gelibolu civarında pamuk yetiştirmek amacıyla tarlalar

⁵⁶ Roger OWEN, *The Middle East in the World Economy 1800–1914*, Methuen, Londra 1981, s. 111–112.

⁵⁷ Kurmuş, a.g.e., s. 62.

⁵⁸ Türk Ziraat Tarihine, s. 125.

⁵⁹ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, No: 54, s. 2.

hazırlanmalı ve pamuk cinsini ıslah etmek için de gayret gösterilmelidir. Bu yapılırsa hem bol ürün alınır; hem de hem de çıkan ürünün kalitesi Amerikan pamuğunun ayarında, belki de daha üst seviyede olacaktır. Kıbrıs Venediklilerin yönetimi altında bulunduğu zamandan beri, pamuk mahsulünün kaynağı olarak kabul edilmiştir. Yalnız bu aralar pamuk mahsulü iyice düşmüştür. 1861 senesi pamuk mahsulü 6000 balya civarındadır ve o da ıslaha muhtaçtır. Adanın pamuk ziraatına uygun olan arazi ve iklimi dolayısıyla, çok az gayretle hem üretilen pamuğun cinsi ıslah edilir hem de alınan ürün on katına kadar çıkartılabilir.⁶⁰ Bursa'da ise Amerikan tohumuyla pamuk ziraatına başlanmış ve iyi ürün alınmıştır. Ayrıca Diyarbakır, Birecik ve çevresinde de pamuk ziraatıyla alakalı çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmaların neticesinde İngiltere'nin pamuk ihtiyacının üçte birinin Osmanlı Devleti'nden karşılanabileceği beklenmektedir.⁶¹

1861 yılında Batı Anadolu'nun pamuk üretimi 9.700.000 paund oldu ve ertesi yıl pamuk ekim alanının ve üretimin daha da artacağı tahmin ediliyordu. Gerçekten de 1862'de pamuk ekilen arazi bir önceki seneye göre dört kat arttı. Aydın civarında 1862'de 18.000 dönüm üzerinde pamuk üretilirken, bu alan 1863'de 70.000 dönüme yükseldi. Nazilli yakınlarından bir çiftçi 17.600 dönüm pamuk ektiğini söyleyerek övünmekteydi. Torbalı dolaylarında 1862 yılında 15.200 dönüm olan pamuk ekili alanın, 1863'de 34.800 dönüme çıktığı bildiriliyordu. Bayındır'da 1862'de 4200 dönüm olan pamuk tarlaları 1863'de 11.600 dönüme ulaştığı da gelen haberlerdendi. Pamuk ekilen topraklarda göreceli olarak en az artış Kasaba dolaylarında olmuştu. Üretim 20.000 dönümden ancak 24.000 dönüme yayılmıştı. Demiryolunun henüz ulaşmadığı Denizli'de bile 7000 dönüm toprak pamuk üretimine ayrılmıştı.

1863 yılında İzmir bölgesinin toplam üretimi 45.000 balya temizlenmiş pamuktu. Yüksek fiyatlar devam ettiği için, rekor seviyelere ulaşan üretimin hemen hemen tamamı ihraç edildi. Tahmin edilebileceği

⁶⁰ Bu ilk araştırma raporlarında pamuk üretim yerleri için Gelibolu ve Kıbrıs'ın ön plana çıkartılması, İngilizlerin gemi ulaşımına uygun yerler bulma çabasını göstermektedir.

⁶¹ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'in 30 Eylül 1862 tarihli sayısında yayınlanmış makaleden nakleden. Türk Ziraat Tarihine, s. 127–128.

gibi pamuk üretiminin en çok yaygınlaştığı yerler Aydın demiryolunun geçtiği veya demiryoluna yakın olan bölgelerdi. 1864'de artık pamuk o kadar geniş bir bölgede ekiliyordu ki, devlet görevlileri tahıl üretiminin bölgenin ihtiyacını karşılayamayacağından korkmaya başladılar. Çiftçiler artan fiyatların ışığında, pamuk üretimine en elverişli tarlalarda o zamana kadar buğday ve benzeri tahıllar yetiştirdiklerinin farkına varmışlardı. Neticede bu toprakları hemen pamuk ekmek için hazırlamışlardı.⁶²

Haziran 1864'de İngiliz dışişleri Osmanlı Devleti'ndeki pamuk üretiminin gidişatı konusunda geniş çaplı bir araştırma yaptırdı. Bir anket hazırlanıp Osmanlı Devleti'ndeki bütün İngiliz konsolosluk temsilcilerine gönderildi. İngiliz konsoloslar raporlarında bölgelerindeki pamuk üretimiyle alakalı yirmi beş soruya cevap veriyorlardı. Bu raporları bölgelerin tüm gerçeğini ortaya koyan belgeler olarak kabul edemeyiz. Çünkü güvenilir istatistikî bilgi konsolosların da elinde yoktu. Yalnız yine de süreci anlamak için önemli bilgiler taşımaktaydılar.

Konsolosluk raporlarına göre 1864 yılında pamuk üretilen arazilerde önemli bir artış yaşanmıştı. 1863'de 17 bölgede 192.000 hektara pamuk ekilirken, 1864'de bu alan hemen hemen % 140'luk bir artışla 458.000 hektara ulaşmıştı. Ekilen Amerikan ve Mısır tohumunun miktarı 1863'teki 996.200 paunddan 1864'de 4.421.000 paunda ulaştı. Pamuk ekilen arazilerdeki en büyük genişleme, Adana, Halep ve Maraş bölgesinde 124.000 hektardan 298.000 hektara ulaşarak yaşandı. Susam ve pirinç eken halk bu ürünleri bırakıp, yerine pamuk ekmeye başlamıştı. Yalnız buralardaki genişleme MCSA'nın çok da istediği gibi değildi. Çünkü Amerikan veya Mısır tohumu değil yerli tohum kullanılıyordu.

Batı Anadolu'daki pamuk üretimine ayrılan arazi 11.600 hektardan 21.500 hektara çıktı. Bu arazi genişlemesi Makedonya ve Güney Anadolu'dakiler kadar etkileyici değildi. Yalnız bölgede Amerikan tohumu kullanılması üzerinde hassasiyetle duruluyordu. 1865'e gelince üretim pamuk ekim mevsimindeki kuraklığın toprağı sert bırakması yüzünden önceki yıllara göre geriledi. Bir önceki sene ekilen

⁶² Kurmuş, a.g.e., s.66-67.

tohumun ancak dörtte üçü bu sene ekilebilmişti.⁶³ 1866 yılında da pamuk hakkındaki faaliyetler devam etmiştir. Pamuk üretimi konusunda köklü bir geçmişe sahip olmayan bazı yeni yerler araştırılmıştır. Alanya sancağından bölgedeki pamuk üretimiyle alakalı rapor istenmiştir. Gelen cevapta Alanya'da birkaç senedir pamuk ekildiği bildirilmektedir. 1865 yılı pamuk mahsulü 40,000-50,000 okka civarındadır. Bölgenin deniz kıyısında olması ve kış soğuklarının olmaması üretimi arttırmıştır. Hali hazırdaki üretimin de arttırılmasına çalışılacaktır. Ayrıca Konya valiliği bilirkişilere yaptırdığı araştırmalarda, bölgenin Amerikan pamuğu yetiştirmek için uygun olduğunu anlamıştır. Bunun için Amerikan pamuğu üretiminin desteklenmesini talep etmektedir.⁶⁴

Osmanlı Devleti'ndeki pamuk üretimi, 1865'de ABD'de barışın sağlanmasıyla zayıflamaya başladı. Temizlenmiş pamuğun paund fiyatı 1864'de 19 şilin, 1865'de 12 şilin 3 pence ve 1867'de en düşük seviyesi olan 9 şilin 3 pence düştü. Bu tarihten sonra pamuk üretimi önemini kaybetmeye başladı.⁶⁵

Aşağıdaki çizelge İzmir'in toplam pamuk ihracatını verse de, İngiltere'ye ihraç edilen pamuk miktarı hakkında bir veri yok. Yalnızca 1864 yılında İngiltere'nin 866.952 sterlinlik pamuk ithal ettiği bilgisi var. Bu rakamda o yılın İzmir pamuk ihracatının % 68'ine tekabül etmektedir. Düşen fiyatlardan 1866'da Amerika'nın tekrardan pamuk piyasasına döndüğü anlaşılıyor. Osmanlı Devleti'nin üretiminin sadece 3656 balyadan oluşan % 9,64'lük bir oranda azalmasına rağmen, ihracattan kazanılan miktar % 74,88'lik bir düşüşle 1.554.486 sterlin azalmıştır.

⁶³ Kurmuş, a.g.m., s. 165-166.

⁶⁴ BOA A.MKT.MHM 357/95.

⁶⁵ Kurmuş, a.g.m., s. 167.

Tablo 6 : İzmir'den Yapılan Pamuk İhracatı ve Toplam İhracata Oranı

Yıllar	İhraç Edilen Pamuk (Balya)	Pamuk İhracatının Değeri (Sterlin)	Toplam İhracatın Değeri (Sterlin)	Pamuk İhracatının Toplam İhracata Parasal Oranı (%)
1863	33.720	1.647.536	4.832.979	34,09
1864	35.615	1.267.920	4.046.338	31,33
1865	37.918	2.076.086	3.842.285	54,03
1866	34.262	521.600	3.606.240	14,46

Kaynak: Orhan KURMUŞ, "The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire", The Ottoman Empire and the World Economy, Ed. Huri İnan İslamoğlu, Cambridge University Press, Cambridge 2004. s.167.

3.1. Pamuk İşleme Sanayi

Üretimin yükselen dış taleple o zamana kadar görülmemiş bir seviyede arttığı 1860'lı yıllara gelinceye kadar, pamukların temizlenmesi ve balyalanmasında kullanılan ilkel teknoloji pamuk ihracatını engelleyen önemli sebeplerden olmuştu. İhracatçılar satın aldıkları pamuğun tohum, çekirdek vb. yabancı maddeler içermemesini yani temiz olmasını istiyorlardı. Ayrıca balyaların standart ölçülerde sıkıştırılıp, bağlanmasını da şart koşuyorlardı. 1860'ların başında pamuk temizleme ve balyalama işlemleri çok ilkel bir biçimde yürütülüyordu. Su olan yerlerde su değirmenleri, olmayan yerlerde ise hayvanlar tarafından çalıştırılan ilkel çırçır makinelerinde günde en çok 5-6 kilo temizlenmiş pamuk elde ediliyordu. Türkler veya Rumlara ait çırçır fabrikalarında 50 kilo pamuğun temizlenmesi için 4 şilin ile 4 şilin 5 pence arasında değişen bir ücret alınıyordu. Pamuk fiyatlarının çok yükseldiği 1863 senesinde pamuk temizleme fiyatları da hızla artmıştır. Bu rakam yılsonunda 50 kilo pamuk için 10 şilin 9 pence olmuştur. Temizlenmiş pamuklar çok ilkel şartlarda biçimlendiği için balyalar standart boy ve ağırlıkta olmuyordu. Bu yüzden de ihraç edilecekleri gemilerde standart balyalardan daha çok yer kaplıyorlardı. İhracata yönelik pamuk üretiminin artmasıyla daha da titizleşen tüccarlar,

pamuk çırçırılama ve balyalama işlemlerinin de İngiliz talebine uygun biçimde yapılması için çalışmalar yaptılar. 1862 yılından başlayarak Batı Anadolu'nun çeşitli köşelerinde çırçır fabrikaları ve hidrolik presleme tesisleri görülmeye başladı. Bu fabrikalarda temizlenip balyalanan pamuk ihracat için İzmir'e gönderiliyordu.⁶⁶

1870'lere gelince, tamamı demiryolu üzerindeki şehirlerde olmak üzere otuz dört fabrika ortaya çıkmıştı. Yedi yüzden çok çırçır makinesinin kullanıldığı bu fabrikalar buhar gücüyle çalışıyorlardı. Bu fabrika sahiplerinden biri, yirmi çırçır makinesinin tek işçi tarafından kullanılmasını sağlayan bir mekanizma icat ettiğini iddia etmekteydi. Bu sistemle fabrikanın üretimi % 28 artıyor ve 50 sterlinlik bir tasarruf sağlanıyordu. Yalnız bu sistemi seri olarak imal edecek sermayesi yoktu.⁶⁷ Pamuk işlemek için kurulan hemen hemen bütün fabrikalar Avrupalı girişimciler tarafından kurulmuştu. Bu durumda sermaye birikimlerinin yanı sıra, gelişen teknolojiye aşina olmaları önemli bir yer tutmuştur. Zaten kurulan fabrikaların teknik işleri için yüksek maaşlarla Avrupa'dan mühendis ve teknisyenler getirtmişlerdir. Bu girişimciler aracılık hizmetleri içinse daha çok azınlıkları kullanmışlardır. Yerli halkı ancak teknik bilgi istemeyen kaba işler için istihdam etmişlerdir.

Ülkede pamuk temizleme üzerine kurulmuş olan sanayi bir yandan gelişirken, diğer yandan Osmanlı Devleti sanayileşmeyle alakalı üç hususta faaliyette bulunmuştur. Bunlardan birincisi 1864'de kurulan Sanayi Reform Komisyonu'dur. Bu komisyonun öncelikli amacı, ülkeye yabancı teknoloji ve yeni icat edilen aletlerin girmesi ve bunların ülke çapında yaygınlaştırılmasıdır. Sanayi Reform Komisyonu'nun bir başka işlevi de kendi içinde kurduğu bir alt komiteyle icat yapanları değerlendirmesi, bir nevi patent ofisi olarak çalışmasıdır.⁶⁸ Bu husustaki ikinci çalışmaysa, Osmanlı Devleti'nin pamuk temizlemek için yurt dışından getirtilecek her türlü alet ve makineyi on sene müddetle gümrük vergisinden muaf tutmasıdır. Son çalışmaysa, Ticaret

⁶⁶ Kurmuş, a.g.e., s. 107.

⁶⁷ Kurmuş, a.g.e., s. 67.

⁶⁸ Onur YILDIRIM, "The Industrial Reform Commission as an Institutional Innovation During the Tanzimat", *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, Sayı:17-18, Eylül 1998, s. 121-123.

Nezaretî'nin yenilikler konusunda halkı eğitmek amacıyla yaptığı faaliyettir. Ticaret Nezaretî yurt dışından pamuk temizlemek için lazım olan alet ve makinelerden numuneler getirtip, bunları çiftçilere tanıtmıştır.⁶⁹ Bu konuyla alakalı ilk uygulama, İstanbul'da 1863'te açılmış olan umumi sergide gerçekleşmiştir. Avrupa'dan gönderilmiş olup da, sergide satılmamış olan ziraat alet ve makinelerinin Darülfünun'da halkın görüp tanınması için sergilenmesine karar verilmiştir. Sergilenecek olan alet ve makinelerin parası olan 71,191 kuruş maliyece ödenecektir.⁷⁰

3.2. Pamuk Üretimindeki Azalma

Pamuk üretimindeki büyük yoğunluk 1865'de ABD'de barışın sağlanmasıyla sona erdi. Bu gelişme pamuk fiyatlarında hızlı bir düşüşe neden oldu. Fiyatların düşmesi sonucunda, Osmanlı hükümeti konuyu ciddi bir surette takip etmemeye başladı. Pamuk ziraatı hakkında İngilizlerin teşvikiyle alınmış kararların etkisi, bir müddet sonra kaybolmaya yüz tuttu. Pamuk ziraatı gerilemeye başladı. Dış piyasalardaki gelişmeler ve pamuk fiyatındaki düşüşün yanında bu süreci etkileyen diğer bir faktör de, köylülerin hükümete karşı olan psikolojileriydi. Bu konuyla alakalı olarak Namık Kemal'in Londra'da yayınladığı Hürriyet Gazetesi'nin 20 Temmuz 1868 tarihli sayısındaki yazısı, köylülerin Osmanlı hükümetine karşı olan güvensizliğini göstermesi açısından gerçekten ilgi çekicidir.⁷¹

“Halkımızda hal-i hazırda idareye karşı fevkalâde bir nefret ve itimatsızlık var. Resmî ağızdan çıkan her söze, bir kandırma amacı taşıdığı nazarıyla bakılıyor. Hatta Osmanlı Devleti, Amerika muharebesi dolayısıyla eyaletlere parasızca pamuk tohumu dağıttığı vakit bir takım ziraatçılar kabul etmediler. Böyle bir imkânın ret sebebi sorulduğu zaman, idareden hayır gelmez; kim bilir bunun altından ne çıkacaktır. Biz kabule cesaret edemeyiz dediler.”

⁶⁹ BOA A.MKT.MVL 144/58.

⁷⁰ BOA A.MKT.MHM 279/70.

⁷¹ Hürriyet Gazetesi, No:4, s. 3.

Köylülerin bu güvensizlik duygusu pamuk üretiminin azalmasında bir seviyeye kadar rol oynamış olsa da, bunu çok fazla abartmamak gerekir. Çünkü pamuk üretimi daha çok fakir köylülerin küçük tarlalarında değil, büyük toprak sahiplerinin geniş çiftliklerinde yapıyordu. Tabiatıyla onların hükümete karşı olan tutumu, küçük çiftçilerinki gibi değildi.

Pamuk üretiminin azalmasının sebepleri, devlet ve üreticiler açısından iki yönlü incelenebilir. Bu konudaki devletin hataları, şu üç hususun ihmal edilmesidir. Öncelikle başlarda olduğu gibi köylülere yeni tohum dağıtılmamıştır. Üreticilere pamuk tohumu dağıtılan son yıl 1866'dır. İkinci olarak, pamuk ziraatının usul ve metotları köylüye gereği gibi anlatılamamıştır. Son olarak da, çiftçinin sulama ve bayındırlık hizmetleri yeteri kadar gerçekleştirilememiştir.⁷²

Devletin haricinde pamuk ziraatının gerilemesinin sebepleri arasında, köylülerin de iki temel hatası vardı. Üretim tekniğiyle alakalı olan bu hataların birincisi; daha derine ve nisan başında ekilmesi gereken Amerikan tohumunu, köylüler yerli tohumu ektikleri derinliğe ve haziran başında ekiyorlardı. Bu yüzden de Amerikan tohumundan beklenen yüksek rekolteye ulaşamıyordu. Bu konudaki ikinci sorunsu Amerikan tohumunun doğru olarak ekildiği yerlerde daha geç olgunlaşan kozalar sonbahar yağmurları tarafından kolayca tahrip ediliyordu. Bu durum da üreticilerin Amerikan tohumuna rağbet etmemelerine sebep oluyordu. Bu nedenlerle Amerikan tohumundan umduklarını bulamayan üreticiler daha kolay yetişen ve bakıma ihtiyaç duymayan yerli tohuma geri döndükleri sırada Amerikan İç Savaşı sona yaklaşmıştı. Savaşın sona ermesiyle beraber ince ve uzun elyaflı Amerikan pamuğuna göre yapılmış Lancashire tezgâhlarının kısa ve kalın elyaflı İzmir pamuğuna ihtiyacı kalmamıştı.

⁷² Beyoğlu'nda çıkan Levant Times adlı gazetede yayınlanan bir makaleden nakleden. Türk Ziraat Tarihine, s.136-137.

Tablo 7 : 1871 Yılında İzmir'den Yapılan Pamuk İhracatı

Ülkeler	İhraç Edilen Pamuk (Balya)
İspanya	20.128
Avusturya	18.385
İngiltere	4605
Fransa	1804
Rusya	110
Hollanda	28
Toplam	45.060

Kaynak: Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, 1. Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Yayınevi, İstanbul, 1938, s. 137.

Dış talebin böylece azalması sonucunda, yerli tohumdan yetiştirilen düşük kalite pamuğun pazar alanı daraldı. İspanya gibi kaba pamuklu kumaş üretiminde uzmanlaşmış ülkeler İzmir pamuğunu almaya başladılar. Amerikan İç Savaşı'nın sebep olduğu pamuk kıtlığı ve İngiliz kapitalistlerin bilinçli çabalarıyla çok yüksek seviyelere çıkan pamuk üretimi 1870'den sonra azalmaya başladı.⁷³ Fakat üretim bir daha asla Amerikan İç Savaşı öncesi seviyelerine düşmedi. Çünkü İzmir merkezli Batı Anadolu kendine dünya piyasalarında bir yer edinmişti.

SONUÇ

Sanayi Devrimi sürecindeki makineleşme Osmanlı Devleti üzerinde derin izler bırakmıştır. Üretim sektörü kademeli olarak İngiliz rekabeti karşısında gerilemiştir. Piyasada tutunmak için yaptığı bütün gayretler, İngiliz dokumalarının her yeni icatla fiyat kırmasını sürekli başarmasının sonucunda etkisiz kalmıştır. Bu sürecin sonunda, 19. yüzyılın başına kadar dünya piyasalarında etkin bir aktör olan Osmanlı üreticileri; artık yerel çapta kalmışlardı. Yalnız Amerikan İç Savaşı

sebebiyle İngiliz pamuklu dokuma sanayisinin bir krizin içine girmesi, Osmanlı üreticilerine yeni bir açılım fırsatı sunmuştur. Pamuk fiyatlarındaki dünya çapındaki artışlar, Osmanlı üreticisini bu sahaya yöneltmiştir. 1860'ların başında hem MCSA, hem de Osmanlı Devleti'nin pamuk üreten çiftçilere destek vermesi; Osmanlı üreticisinin tekrar dünya piyasalarında görünmesini sağlamıştır. Üreticinin uygun fiyatlar sayesinde tekrardan dış pazarlara kavuşması, üretimi patlatmıştır. 1860'da Osmanlı Devleti'nin pamuk üretimi 6000 balya pamukken, iki yıl içinde bu rakam 60.000 balyaya ulaşmıştır. 1865'te ise zirve noktası olan 80.000 balyaya kadar çıkmıştır. Tabi ki artık roller biraz değişmiştir. Eskiden mamul mallar satan Osmanlı üreticileri, artık uluslararası piyasaya ham madde temin etmekteydiler. Bu piyasanın baş aktörü ise İngiltere'ydi. Kurmuş olduğu pamuklu dokuma sanayi 1860'a kadar Dünya'nın tartışmasız en büyüğüdür. Haliyle bu süreçte Osmanlı üreticilerinin en önemli pazarı da İngiltere olmuştur. Her ne kadar bu önemi istatistikî verilerle desteklemek istesek de, bütün 1860-1870 dönemi için ülkeler bazında sadece 1864 verileri elimizdedir. 1864 yılında İzmir'in toplam pamuk ihracatı 1.267.920 sterlin olarak gerçekleşmiştir. Bu rakamda İngiltere'ye yapılan ihracatın payı % 68 gibi önemli bir orandadır.

Tabiatıyla üretimin dışa açıldığı bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin üreticilerini desteklemek için neler yaptığı çok önemlidir. Osmanlı Devleti öncelikle kendi üreticilerini desteklemek için, onların kaliteli tohum ihtiyacını karşılamıştır. 1863-1866 yılları arasında başta Mısır'dan 534.740 kilogram, daha sonraysa ABD'den 364.031 kilogram olmak üzere toplam 898.771 kilogram pamuk tohumu getirtilip; ya bedava ya da çok uygun fiyatla çiftçilere dağıtılmıştır. Osmanlı Devleti ayrıca vergi konusunda da üreticiler için bazı çalışmalar yapmıştır. 1861'de yapılan yeni gümrük antlaşmasında, 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'na göre ihracat vergisi üçte bir oranında düşürülerek % 8'e indirilmiştir. Üstüne üstlük pamuk fiyatlarındaki hızlı artışlar antlaşmadaki % 8'lik vergiyi pratikte % 2 seviyelerine kadar indirmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz üretim artışlarında, vergideki bu indirimlerin büyük katkısı olmuştur. Uygun koşullar hem pamuk üretimini, hem de pamuk eken çiftçilerin gelirlerini arttırmıştır.

⁷³ Kurmuş, a.g.e., s.68-69.

Her ne kadar bilinçli olduğu konusunda bazı şüpheler olsa da, vergi konusundaki başka bir gelişme çok ilginç sonuçlar doğurmuştur. 1861 gümrük antlaşması yapılırken antlaşmaya tabi olan bütün mallar için teker teker fiyat biçilmiştir. Her malın vergisi antlaşmanın süresi olan yedi yıl boyunca, fiyat değişimlerinden etkilenmeden bu ilk yıl tespit edilen fiyat üzerinden alınacaktır. Yalnız antlaşmada yazılı olmayan mallar o anki rayiç fiyatları üzerinden vergilendirilecektir. Bu konu İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında sorun olmuştur. Osmanlı Devleti antlaşmada yazılı olan pamuğun, temizlenmiş ve fabrikada işlemek için hazır olan pamuk olduğunu savunmuştur. Tarladan toplanmış koza halindeki pamuğunsa, rayiç bedel üzerinden vergisini istemiştir. İngilizler bu durum karşısında birçok itirazlarda bulunmuşlardır. Çünkü İngiltere'ye ihraç edilmek üzere limanlara gelen pamuğun büyük çoğunluğu, ülkede pamuk işleme sanayi çok geri düzeyde olduğu için koza halindedir. Temizlenmiş pamuğun gümrüğü tarife uyarınca 18 kuruşken, koza halindeki pamuk için 73,5 kuruş vergi istenmektedir. İngiltere'nin her haldeki pamuktan aynı verginin alınması talebiyse, Osmanlı Devleti tarafından olumsuz karşılanmıştır. Bunun neticesi olarak Osmanlı Devleti'nin içinde temizlenen pamuğun vergisi, dışarıda temizlenen pamuğa göre çok düşük kalacaktır. Bu durumda İngilizler bu işe el atmaya karar verdiler. Batı Anadolu başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nde birçok pamuk temizleme tesisi kurdular. Kısa sürede özellikle demiryolu olan şehirlerde buhar gücüyle çalışan pek çok tesis kuruldu. Osmanlı Devleti'nde bir sanayileşme hamlesi oluştu. Bu tesislerin birçoğu İngiliz talebinin bittiği 1870'lerde, Suriye'de yetiştirilen pamuğu işleyerek de olsa varlıklarını devam ettirmişlerdir. Yalnız bu sanayileşme Osmanlı halkına yayılamamıştır. Tesislerin hemen hemen tamamı yabancı müteşebbisler tarafından kurulmuş ve çalıştırılmıştır.

Amerika'da 1861'de başlayan iç savaşın 1865'te sona ermesi İngiliz talebini durdurduysa da, İzmir bölgesini uluslararası piyasadan silememiştir. 1870'lerde Osmanlı pamuğunun yeni pazarı İspanya olmuştur. Biçim ve hedef değişikliğiyle de olsa İzmir bölgesi dış pazarlar için üretimini devam ettirmiştir. 19. yüzyılın sonuna dek bu bölge, muhtemelen İstanbul hariç, bütün Osmanlı Devleti'nin en çok ticarileşen ve dışa açık kısmı olmuştur.

KAYNAKLAR

1) Arşiv Kaynakları

BOA A.MKT.MHM 244/18, 247/74, 257/97, 258/43, 258/88, 259/61, 259/75, 263/45, 264/31, 265/56, 279/70, 293/24, 303/7, 321/69, 322/3, 324/55, 354/94, 357/95.

BOA A.MKT.MVL 144/58.

BOA A.MKT.UM 514/18.

BOA HR.TO 56/8, 56/20, 56/34, 56/56, 56/59, 57/2, 240/53, 241/18, 378/2, 442/68.

BOA İ.Dah 36432, 37043.

BOA İ.HR 155/8245, 203/11664.

BOA İrade-i Mısır 767.

2) Gazeteler

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 54, (13 Ocak 1861).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 97, (15 Mart 1861).

Hürriyet Gazetesi, No:4, Londra, (20 Temmuz 1868).

3) Kitap ve Makaleler

CLELAND, Hugh G. (1993), "Industrial Revolution", **The Encyclopedia Americana International Edition**, C: 15, Grolier Incorporated, New York, s. 122-127.

GÜRAN, Tefik (2006), "Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918", **Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler 1**, (Haz. Mehmet Genç, Erol Özvar) Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul.

GÜRAN, Tefik (1998), **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınevi, İstanbul.

HOBBSAWN, Eric (2002), **The Age of Revolution 1789-1848**, Abacus, Londra.

- ISSAWI, Charles (1982), **An Economic History of the Middle East and North Africa**, Columbia University Press, New York.
- İNALCIK, Halil (1979-1980), "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", **ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II özel sayısı**, Ankara, s. 1-65.
- KURMUŞ, Orhan (1982), **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Savaş Yayınları, Ankara.
- KURMUŞ, Orhan (2004), "The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire" **The Ottoman Empire and the World Economy**, (Ed. Huri İnan İslamoğlu) Cambridge University Press, Cambridge.
- OWEN, Roger (1981), **The Middle East in the World Economy 1800-1914**, Methuen, Londra.
- SYRETT, Elena Frangakis (1991), "The Trade of Cotton and Cloth in İzmir: From the Second Half of the Eighteenth Century to the Early Nineteenth Century" **Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East**, (Ed. Çağlar Keyder - Faruk Tabak) State University of New York Press, Albany.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış** (1938), 1. Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Yayınevi, İstanbul.
- YILDIRIM, Onur (1998), "The Industrial Reform Commission as an Institutional Innovation During the Tanzimat" **Arab Historical Review for Ottoman Studies**, Sayı: 17-18, s. 117-126.